

Феномен «міжкультурної комунікації» в сучасному гуманітарному знанні

Гринюк С.П. – кандидат педагогічних наук, доцент
orcid: 0000-0002-8019-759X

Сьогодні як ніколи раніше світове співтовариство усвідомлює, що стабільність та благополуччя світу у третьому тисячолітті залежать від здатності виявляти толерантність і повагу до інших культурних та соціальних відмінностей, від бажання розуміти один одного і співпрацювати один з одним, шукати та знаходити шляхи врегулювання міжкультурних конфліктів.

Основою конструювання сучасного суспільства, його системоутворювальним процесом постала ефективна комунікація та втілює дієвий інструмент «посередника» та/або «парламентера», здатного скеровувати світовий вектор розвитку на досягнення загального добробуту і процвітання; стає вирішальним чинником для встановлення успішної взаємодії й світового співробітництва між гравцями на світовій арені.

Істотні глобалізаційні соціально-структурні перетворення, які відбуваються у світі, спричинили підвищення інтересу до проблем міжкультурної комунікації, адже, усвідомлення приналежності до єдиного світового простору вимагає досягнення розуміння між носіями різних культур і неможливе без освоєння їх культурного контексту, що і складає основу для забезпечення конструктивного діалогу культур.

Таким чином, в умовах континууму закріплення демократичних засад у світі та глобалізаційних процесів розуміння впливу міжкультурної комунікації є безумовним імперативом продуктивної глобальної комунікації для кожної нації, яка бажає мати взаємне погодження, необхідне для контролю, моніторингу та запобігання зовнішніх загроз саме у тому сенсі, що вони формують сьогодення й майбутнє. Означені аспекти актуалізують потребу наукового осмислення питання.

Теоретико-методологічні засади концепту «міжкультурна комунікація»

Суттєве теоретико-методологічне значення з означеної проблематики мають праці у галузі культурології, соціології, філософії, етнології, етнографії, лінгвістики таких вчених, як В. Антонов, М. Арутюнова, Ю. Бромлей, А. Вежбицька, Г. Гачев, Т. Дейк, О. Пеліпенко, А. Уайт, Е. Холл, К. Клакхон, Б. Успенський, І. Яковенко, Е. Гірш та інші. Дослідження цих авторів сприяють розумінню цілісності і комплексності проблем міжкультурної комунікації і взаємозв'язку мовних і соціокультурних явищ.

Так, розгляд феноменів культури та комунікації в їх нерозривному зв'язку здійснюється в працях філософів XVII-XX ст. Ю. Габермаса, Г. Гадамера, І. Канта, Ф. Ніцше, П. Сорокіна, І. Фіхте, Ф. Шляєрмахера, О. Шпенглера та інших. Поняття міжкультурної комунікації виникає в середині XX ст. і пов'язане з іменами таких учених: Е. Холл, К. Клакхон, А. Кребер, Р. Портер, Д. Трагер, Л. Самовар. Теорії міжкультурної комунікації розробляли західні дослідники К. Бергер, С. Гантінгтон, Е. Гірш, Е. Холл, Г. Гофстеде, С. Даль. Міжкультурний діалог аналізували М. Бахтін та Ю. Лотман. Мовним стилям і ефективності міжкультурного спілкування присвячені праці С. Тер-Мінасової, Є. Верещагіна і В. Костомарова.

Незважаючи на те, що в Україні предметне поле досліджень концепту «міжкультурна комунікація» перебуває на етапі становлення, різнопланові трактування проблематики зустрічаємо в працях В. Андрущенко, Л. Губерського, Н. Висоцької, О. Гриценка, В. Євтуха, А. Єрмоленка, Г. Касьянова, Л. Нагорної та ін.

Спробу систематизації наукових підходів до аналізу поняття «міжкультурна комунікація» знаходимо в праці І. Бахова. На думку автора, « ... Нині термін «міжкультурна комунікація» розглядається з позицій трьох підходів. Перший підхід базується на класичній позитивістській методології, що подано концепцією структурного функціоналізму, використовує системний метод, концепцію інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер). Онтологія комунікації у цьому підході базується на системних зв'язках та функціях. Другий (некласичний методологічний підхід, Ю. Габермас) – базується на когнітивній моделі суб'єктно-об'єктних відносинах, у яких сфера комунікації виокремлюється як особливий онтологічний об'єкт. Її вивчення базується на методах герменевтичної інтерпретації смислів, критичної рефлексії, раціональній реконструкції. Третій (постнекласичний підхід) – зводить природу соціального до

суб'єктно-об'єктних відносин, тобто до принципу інтер-суб'єктивності, і виключає об'єктивність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а комунікації створюють можливість для самоопису суспільства та його самовідтворення (Н. Луман). Комунікація розглядається як активне середовище, що самоорганізується» (Бахов 2012, 2).

Як один із дослідних напрямів виокремлюється також проблематика мовленнєвої комунікації австрійського філософа і логіка Л. Вітгенштейна, у контексті якої розкривається характер впливу соціокультурних чинників на процес комунікації та соціокультурна зумовленість вербальних та невербальних комунікаційних засобів на будь-якому рівні функціонування.

Слід зауважити, що питання міжкультурної комунікації особливо актуалізувалося в період глобальних соціально-структурних перетворень, набуваючи нових форм завдяки новітнім комунікативним технологіям. Тому цілком виправданим є той факт, що початок наукового діалогу стосовно концепту «міжкультурна комунікація» датується другою половиною ХХ століття.

Ретроспективний аналіз досліджуваного питання дозволив виявити, що упродовж значного періоду часу поняття комунікація ототожнювалося з поняттям «спілкування» і лише у другій половині ХХ ст. вперше було використано поняття «міжкультурна комунікація», яке мало відображати специфіку відносин між людьми, що належать до різних культур. У 1954 р. була опублікована книга Е. Холла і Д. Трагера «Культура як комунікація», в ній вперше був запропонований термін міжкультурна комунікація. У 1959 р. з'являється праця Е. Холла «Німа мова», в якій автор розвиває свої ідеї і доводить тісний зв'язок культури з комунікацією. Він вважає, що «комунікація – це культура, а культура – це комунікація».

З середини 60-х рр. проблеми міжкультурної комунікації починають цілеспрямовано вивчатися у Піттсбурзькому університеті США. Так, мову позиціонують як лише один із способів встановлення і підтримки подібного сприйняття членами певної культурної групи. Засновниками досліджень міжкультурної комунікації на основі такого парадигмального підходу стали Л. Самовар і Р. Портер, які у своїй праці «Міжкультурна комунікація: До читача» доводять наступне розуміння питання: невербальні символи, які позитивно оцінюються і сприймаються однією культурою, можуть отримати негативну інтерпретацію і оцінку у носіїв іншої культури. Пізніше, у 70-х роках, з'являються перші періодичні видання з міжкультурної проблематики, у яких обговорюються питання,

пов'язані з комунікацією, культурою, мовою, різноманітними формами інтеракції. Саме тоді «міжкультурна комунікація» починає використовуватись як спеціальний термін та інтерпретується як ідеальна ціль, до якої повинна прагнути людина в своєму бажанні якомога ефективніше адаптуватися до навколишнього світу» (Групушук 2016, 24-25).

Після публікацій Е. Холла з'являються нові напрями вже всередині самої міжкультурної комунікації як предметної галузі наукових досліджень. Один із них очолили американські вчені К. Клакхон та Ф. Стродбек, які запропонували свою методологію вивчення культур різних народів. Основні відмінності культур, на їхній погляд, можна встановити за ставленням індивідуальних культур до таких концептів, як оцінка людської природи, ставлення людини до природи, ставлення до концепту часу, оцінка активності та/або пасивності.

Подальшу елаборацію наукових студій концепту міжкультурної комунікації, започаткованих у працях Е. Холла, знаходимо в праці Г. Хофстеде «Наслідки культури: кроснаціональне порівняння цінностей, поведінки, інституцій та організацій» (Hofstede 1984), а вже його оригінальним продовженням у цій царині можна вважати теорію культурної грамотності Е. Гірша, в рамках якої американський професор веде мову про чотири рівні міжкультурної компетенції, якими зумовлюється характер міжкультурної комунікації: 1) рівень, необхідний для виживання в умовах іншої культури; 2) рівень, який достатній для того щоб інтегруватися до іншої культури; 3) рівень, здатний забезпечити успішне функціонування в рамках нової культури («привласнення»); 4) рівень, що дозволяє повною мірою реалізувати ідентичність особистості на мовному рівні (Hirsch 2002).

Сучасні дослідники міжкультурної комунікації у США розвивають її у двох напрямках: міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія культур різних країн і народів і міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія субкультур у межах однієї великої культури. Перше орієнтоване на розробку університетських програм, а друге – прагне вирішити проблеми співіснування етнічних меншин і ствердження культурного плюралізму. В Україні ідеї міжкультурної комунікації стали активно розвиватися в середині 90-х років. Спочатку вони були пов'язані із зміною парадигми навчання іноземним мовам: для ефективного встановлення міжкультурних контактів необхідні не лише мовні, але і культурні навички і уміння.

Комунікація (від лат. *communicatio* – зв'язок, повідомлення) – спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; повідомлення інформації від однієї людини до іншої або кількох інших (Пустовіт 2000, 56). Поняття «комунікація» має багато визначень, але найчастіше його трактують як механізм, що забезпечує існування й розвиток людських відносин, який вміщує в собі всі смислові символи, засіб їх передання в просторі та збереження в часі (Сенченкова 2014, 379-384). Будь-яка комунікація – це процес обміну інформацією між людьми, при цьому, кожна людина має свій життєвий досвід і по-своєму сприймає дійсність. При передачі та отриманні інформації неминучі втрати і перешкоди, у результаті чого відбувається нерозуміння між учасниками комунікації. Коли комуніканти належать до різних культур, випадки нерозуміння дуже часті, що стає причиною виникнення негативних емоцій по відношенню до партнера по спілкуванню і його культури.

Відповідно до визначення, поданого у «Словнику термінів міжкультурної комунікації», міжкультурна комунікація – процес спілкування (вербального і невербального) людей (груп людей), які належать до різних національних лінгвокультурних спільнот, як правило, послуговуються різними ідіоетнічними мовами, відчують лінгвокультурну «чужинність» партнера по спілкуванню, мають різну комунікативну компетенцію, яка може стати причиною комунікативних невдач або культурного шоку в спілкуванні (Бацевич 2007, 87).

«Міжкультурна комунікація» передбачає ситуацію, при якій учасники процесу, що представляють різні культури, усвідомлюють що не належить до їхньої культури як феномен «чужого» й для повноцінного і ефективного контакту двох сторін потрібен облік всієї сукупності знань і уявлень про «чужу» культуру, її цивілізаційну та історико-культурну самобутність, релігійний досвід та традиції, ціннісні орієнтації й культурні коди (Групуук 2016, 24-25).

Таким чином, учасники міжкультурної комунікації у випадках прямого контакту використовують засоби мовного коду з культурно-специфічними смислами, а також стратегії і тактики спілкування, які відрізняються від тих, якими вони користуються у випадках інтеракції всередині однієї культури.

Теорії, стратегії, принципи міжкультурної комунікації

Найважливішою з усіх існуючих теорій міжкультурної комунікації є теорія редукції невпевненості. Її основоположник К. Бергер вважав, що за допомогою спеціальних методів, взаємовідносини

партнерів у ході міжкультурної комунікації можуть бути змінені у кращу сторону. На думку вченого, індивіди першочергово бажають розуміти – чого саме їм очікувати від спілкування з комунікантом та бажають правильно визначати для себе початок і закінчення акту комунікації. Теорія редукції невпевненості – це, з одного боку, побудова учасником комунікації прогнозів поведінки комуніканта до початку дії та, з іншого боку, – інтерпретація дій за результатами їх здійснення (Фурманова 1995, 17-21).

Виділяють три стратегії редукції невпевненості: 1) пасивна – спостереження за іншими учасниками комунікації, без втручання в процес спілкування; 2) активна – людина задає питання іншим учасникам комунікаційного акту на предмет його інтересів, це допомагає йому в спілкуванні; 3) інтерактивна – безпосередня взаємодія з партнером по комунікації, у процесі якого ставляться питання, комунікант сам намагається розкритися – що, і вважається, найоптимальнішою стратегією поведінки.

Важливе місце у вивченні міжкультурної комунікації займає теорія адаптації, авторкою якої є американська дослідниця Я. Кім. Дослідниця вважає, що адаптація – це складний процес, в ході якого людина поступово звикає до нового середовища і нового спілкування. Для успішної адаптації потрібні декілька умов: спілкування у новому оточенні; знання іноземної мови; позитивна мотивація; участь у різного роду заходах; доступ до засобів масової інформації.

Прибічники конструктивістської теорії міжкультурної комунікації вважають, що усі люди можуть інтерпретувати слова і дії інших досить точно і ретельно. Проте, оскільки культура впливає на розвиток людини, у представників різних культур формуються різні погляди і можливості сприйняття. У процесі інкультурації людина набуває світосприйняття, відмінного від того, яке існує у представників іншої культури. Таким чином, формується когнітивна свідомість людини, яка може бути простою або складною, а це, у свою чергу, впливає на те, як людина поводить себе в процесі комунікації і на те, яким чином вона адаптується.

В основі теорії соціальних категорій і обставин лежить розуміння важливості соціальних ролей, стереотипів і схем для процесу комунікації. Тут дуже важливе питання впливу соціальної групи на людину, його позитивне відношення до членів своєї соціальної групи і негативного відношення цієї групи до інших комунікантів. При зустрічі з представниками інших груп відбувається налаштування на спілкування з іншою людиною. На основі оцінки соціаль-

ного статусу співрозмовника відбувається вибір стилю спілкування і можливих тем для розмови.

І, нарешті, порівняно недавно була розроблена теорія конфліктів, яка описує бар'єри спілкування. З точки зору цієї теорії, конфлікти – це нормальна поведінка, форма соціальних дій, регульованих нормами кожної культури. Відповідно, в кожній культурі існують свої моделі конфліктів.

Існує цілий ряд факторів, які зменшують невпевненість і невизначеність при контакті з представниками інших культур: позитивні очікування; схожість між контактуючими культурами; поради і зауваження з боку представників інших культур; більш тісні особистісні відносини між комунікантами; гарне знання мови партнера по комунікації; здатність до самоспостереження; більш глибокі знання про чужу культуру; велика терпимість до невизначеності; позитивні очікування в процесі міжкультурної комунікації; установка на ефективність спілкування; адаптація до чужої культури та ін.

Для розуміння цілісності і комплексності питання було сформульовано чотири основоположні принципи міжкультурної комунікації. До них відносять наступні:

1. Міжкультурне спілкування і взаємодія базуються на розумінні культурних відмінностей.

2. Міжкультурна комунікація є невдалою коли: а) здійснюється напад на систему цінностей, прийнятих в культурі іншої людини; б) зачіпаються національні почуття; в) принижується національна гідність. Будь-яка спроба знищити систему культурних цінностей іншого як наслідок має втрату контакту, виникнення бар'єрів у спілкуванні, закритість, самозахист і захист своєї самобутньої культури. Приниження національних почуттів і національної гідності виявляється у вигляді упереджень, стереотипів і дискримінації, що призводять до великої загрози для подальшого продовження й розвитку міжкультурної комунікації, вони становлять колективну несвідому основу виникнення націоналізму, а також його проявів: фашизму, екстремізму та тероризму. Тому вияв поваги, цікавості до культури народу, позитивної оцінки перспектив його розвитку – підґрунтя ефективної міжкультурної комунікації.

3. У процесі міжкультурної комунікації важливо орієнтуватися на майбутнє, а не на минуле. Безумовно, що, починаючи міжкультурне спілкування, необхідно знати минуле, історію свого та чужого народів, їх культуру, мистецтво, літературу, історію відносин між ними, проте домінувати повинні перспективи на майбутнє.

4. Мета міжкультурної комунікації – пріоритет дотримання своїх інтересів у своїй культурі та пріоритет дотримання інтересів партнера в його культурі (Почебут 2005, 103-104).

У світлі нашої проблематики доречним вважаємо також зазначити аспекти, які виокремлюють у дослідженні міжкультурної комунікації (Слющинський 2005, 167-176): 1) соціологічний (соціальні, етнічні й інші чинники); 2) лінгвістичні (вербальні і невербальні засоби комунікації, мовленнєві стилі, способи підвищення ефективності міжкультурного спілкування); 3) комунікативні (комунікативні навички та вміння, управління конфліктами, розвиток міжгрупових зв'язків).

В результаті використання означених стратегій, принципів і дій факторів відбувається необхідна адаптація і міжкультурна комунікація стає ефективною. Отже, успішна міжкультурна комунікація передбачає постійну готовність людини до сприйняття, розуміння і прийняття чужих етнічних стереотипів поведінки, народів, звичаїв, інтересів, культурних цінностей тощо.

Міжкультурна взаємодія в сучасному світі

В умовах посилення темпів глобалізації й інтеграції всіх життєвих процесів і явищ, з одного боку, і прагнення до відокремлення національних культур, з іншого, – особливого значення набуває необхідність встановлення рівноправного діалогу, основним завданням якого є забезпечення гуманних взаємин представників різних національних культур, прийняття принципів терпимості і культурного плюралізму. Взаємодія культур, їх діалог – найбільш сприятлива основа для розвитку міжетнічних, міжнаціональних відносин (Библер 1989, 31-43).

За визначенням М. Бахтіна, діалогічні відносини – це майже універсальне явище, що пронизує всю людську мову і всі відносини і прояви людського життя... Де починається свідомість, там... починається діалог (Бахтін 1979, 298).

Є. Сайко, систематизуючи наукові підходи до аналізу питання діалогу, пропонує наступне визначення... «Діалог – це спілкування з культурою, реалізація і відтворення її досягнень, це виявлення та розуміння цінностей інших культур, спосіб привласнення останніх, можливість зняття політичної напруженості між державами і етнічними групами. Він виступає необхідною умовою наукового пошуку істини і процесу творчості в мистецтві. Діалог – це розуміння свого Я в процесі спілкування з Іншим. Він загальний і загальність

діалогу загально визнана. Діалог передбачає активну взаємодію рівноправних суб'єктів, формує здатність прийняття іншої культури як своєї, відкриття своєї власної культури через глибинні смисли і знання культури Іншого» (Сайко 1999, 9).

Філософське осмислення діалогу культур відображено в одному з напрямів сучасної філософії – проблематології, засновник якої М. Мейєр об'єднав ідею діалогічності мислення людини з ідеєю проблематичності знання та висунув на перший план проблемний підхід із властивим йому діалоговим характером, спрямованим на дослідження єдностей, що ґрунтуються на питаннях і відповідях на них, що є породженням сучасної культури (Демеріева 1992, 20-25).

Переміщення в новий культурно-мовний простір вимагає від іншомовного комуніканта модифікації картини світу шляхом поєднання вихідного та заново засвоєного образу дійсності і розширення горизонтів свідомості. У цьому контексті міжкультурна комунікація виступає як ціннісно-нормативний регулятив культурної діяльності, вона відрізняє одне суспільство від іншого, сприяє його інтеграції та перетворює на культурну самобутність. А отже, міжкультурна комунікація віддзеркалює «сучасну культуру суспільства». Виходячи з цього, можна стверджувати, що в жодному суспільстві не може існувати гомогенної культури, як і не може існувати гомогенної структури суспільства (Гринюк 2019, 159-162).

Нині в теорії міжкультурної комунікації формуються нові сфери інтересів, що зумовлюють різнобічне вивчення комунікації в контексті глобалізації культури разом із назрілими проблемами такої масової міжкультурної комунікації, які висувають на порядок денний Інтернет-мережа й інші електронні засоби. Інформація, що становить основу комунікації, існує не ізольовано, а в макро – та мікрореконтексті, на фоні культурно зумовленої картини світу, що формується впродовж усього життя людини. Сам термін «контекст» сьогодні двояко використовується в теорії мовленнєвої комунікації, оскільки він пов'язаний із двома зовсім різними, хоча і взаємопов'язаними процесами, один з яких здійснюється всередині організму людини, а інший – поза ним (Слющинський 2005, 167-176).

Внутрішній контекст містить минулий досвід комуніканта, запрограмований у його свідомості та структурі нервової системи. Під зовнішнім контекстом, у свою чергу, мається на увазі фізичне оточення, а також інша інформація, яка імпліцитно присутня у комунікативній взаємодії і містить характер міжособистісних взаємовідношень між комунікантами та соціальні обставини спілкування.

Для міжкультурної комунікації важливим є те, на чий території відбувається спілкування. Географічне положення визначає різновид культури, що складає фон комунікативного процесу. При цьому країну можна розглядати як макроконтекст, а конкретне місце, де відбувається комунікація – як мікроконтекст. Локативний контекст буде здійснювати вплив на низку параметрів міжкультурного спілкування та визначати його специфіку. Комунікант, який знаходиться на своїй території, відчуває себе більш комфортно, ніж іноземець, і краще орієнтується у просторі власної культури.

Слід зазначити, що характерною рисою сучасного світу є не лише діалог культур, але і взаємопроникнення культур, яке можна охарактеризувати такими поняттями як «дифузія», «конвергенція», «інтеграція», «зближення», «асиміляція», «творча взаємодія» та ін. Динамічні процеси, позначені цими поняттями, сприяють формуванню єдиної світової спільності, і в той же час вони супроводжуються іншими, протилежними ним процесами, спрямованими на визначення культурної ідентичності, підкреслення унікальності культур, становлення культурної автономії, – і в цьому відмінна риса сучасної культурної ситуації.

Один із субнапрямів міжкультурної комунікації «комунікація через народи та культури» сприяє розумінню чужих культур, подоланню традиційної несумісності культур. М. Байрам у світлі означеного питання виокремлює такі види компетенцій:

1) аналітична компетенція – розуміння цінностей, вірувань, практик, парадоксів іншої культури і суспільства, включаючи етнічне та політичне розуміння, здібність встановлення зв'язків, усвідомлення умов іншості;

2) емоційна компетенція – здатність розкриття (емпатії) до різноманітних культурних досвідів і впливів, інтерес та повага до чужих культур, цінностей, традицій, досвіду – транснаціональна культурна емпатія;

3) креативна компетенція – здійснення синтезу культур, бачення альтернатив різноманітних варіантів, здатність використовувати різні культурні джерела для оптимістичного натхнення;

4) поведінкова компетенція – не лише володіння мовою, але й робота як перекладача, вільне використання міжкультурних невербальних кодів (природність), здатність до позбавлення комунікативного непорозуміння при різних комунікативних стилях, здатність підтримання міжперсональних відносин, відповіді на транснаціональні виклики, тиск глобалізації (уніфікація, міграція) (Byram 1997, 94-97).

Стає очевидним той факт, що розуміння в міжкультурній комунікації, з одного боку, вимагає стикування мовних кодів та концептів, а з іншого потребує заповнення міжконцептуального простору, який може здійснюватися різними способами, залежно від рівня культурно-мовної компетенції комунікантів. Сукупність шляхів і закономірностей переходу від одного мовного коду до іншого у процесі спілкування зумовила формування нового поняття – «трансформація». Такі відчутні у сьогоднішньому світі тенденції до глобалізації пов'язано з процесом трансформації культур, яка має як позитивні, так і негативні наслідки, що виявляються у взаємозбагаченні і діалозі культур та одночасному нівелюванні природної мовної різноманітності і загрози культурній ідентичності. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні існує проблема не тільки діалогу культур, а і культурної плюральності.

Наукові джерела

- Бахов, І.С. 2012. «Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу культур». Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, № 2: 34-43.
- Бахтин, М.М. 1979. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство.
- Бацевич, Ф.С. 2007. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра.
- Библер, В.С. 1989. «Культура. Диалог культур (опыт определения)». Вопросы философии, № 6: 31-43.
- Гринюк, С.П. 2019. «Концепція «діалогу культур» в контексті іншомовної освіти». Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура. Київ, НАУ: 159-162.
- Демериева, Ю.Ю. 1992. «Научно-художественная концепция диалога культур». Язык и культура: 20-25.
- Почебут, А. Г. 2005. Взаимопонимание культур: методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межкультурной толерантности. Санкт-Петербург: С.-Петербург. ун-т.
- Пустовіт, А.О. 2000. Словник іншомовних слів. К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова».
- Сайко, Э.В. 1999. «О природе и пространстве «действия» диалога». Социокультурное пространство диалога. М.: 9-32.
- Сенченкова, Т. 2014. Комунікація як чинник діалогу культур [Електронний ресурс]. Держава і суспільство: 379-384. Режим доступу до журн.: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/4/18.pdf>
- Слющинський, Б.В. 2005. «Міжкультурна комунікація як метод соціального пізнання». Нова парадигма, Випуск 45: 167-176.
- Фурманова, В.П. 1995. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам. Москва.
- Byram, M. 1997. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
- Hirsch, E.D. 2002. The New Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. Boston-New York: HOUGHTON MIFFLIN.
- Hofstede, G. 1984. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. USA, California: SAGE Publications.
- Grynyuk, S. 2016. "Cross-cultural communication in a multi-polar world". "The Unity of Science", № June: 24-27.